

АНТРОПОЛОГИЯ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫ

Мәдениеттің ғылыми теориясы

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы
Тарау: 2. Негізгі мектептері және бағыттары
Дәріс: 10. Мәдениеттің ғылыми теориясы

Тақырыпты игерудің мақсаты – көрнекті антропологтар Б. Малиновский мен Радклифф-Браунның көзқарастарын салыстыра талдау нәтижесінде қазіргі мәдени антропологиялық теорияларға сараптама жасау.

«Мәдениеттің ғылыми теориясында» жазылған идеялардың ешқайсысы Малиновскийдің қатарластары тарапынан қолдау таппады. Алайда ол қайтыс болғаннан соң он бес жылдан кейін оны еске алу мақсатында жарияланған мақалалар жинағында кейбір шәкірттері ұстазының еңбектерінің құнды тұстарын табуға талпынды. Нәтижесінде ол «интегративті императивтер» мен «құралдар арқылы жүзеге асатын өмір кезеңдерінің жүйесі» деген мәселе туралы жазып шығады. Бұл кітап Малиновскийдің соңғы және оның теориялық жағынан ең жетілдірілген еңбегі болғандықтан ескеруге лайық. Алайда, оның шәкірттерінің аталған еңбекке көңілдері толмады. Олар биологиялық тұжырымдардың мәдениетпен байланысы шамалы және оның өздігінен айқын немесе түсініксіз жіктеуінің де мәдениетпен байланысы жоқ деген ойда болды. Малиновскийдің ең сүйікті шәкірті Филлис Кабери: «оның өмірінің соңында жазылған биологиялық қажеттіліктер аясындағы еңбектері көп қызығушылық тудыра қоймады, бірақ оның әлеуметтік институттар тақырыбында жазған еңбектері кең танымалдыққа ие болды» – деп жазады. Бұл жердегі ескеретін жайт – оның әлеуметтік институттар жөнінде жазған еңбектері эрудициясы мен этнографиялық прозасының күшімен жақсы оқылды да, теориялық негіздеме жағынан талданбады. Ал биологиялық қажеттілік тақырыбындағы жұмыстары теориялық тұрғыдан талдауға түскен еді.

Малиновский ұсынған «Негізгі жеті қажеттілік және олардың мәдениетте қанағаттандырылуы»

«Менің ойымша, ізденуші үшін ең басты нәрсе – әрбір институттың өзегін құрайтын қан мен еттен тұратын адам ағзасын естен шығармау», – дейді Малиновскийдің өз кітабына жазған кіріспесінде. Бұл сөздерге оның шәкірті С.Ф. Нэйдл мынадай пікір қалдырған: «Малиновскийдің ізденіс жолын жалпы алып қарағанда екі түрлі деңгейге бөліп қарауға болады: біріншісі – іргелі, бірегей далалық зерттеулерін жүргізген тробриандықтар тайпасы деңгейінде болса, екіншісі – қарабайыр адам мен қоғам байланысы деңгейінде. Оның көптеген еңбектерінде қарабайыр қоғамдар туралы жазылған, бірақ ол кездері Малиновский ол қоғамдарды тек дәлел келтіру мақсатында немесе маңыздылығы екінші орында тұратын мәселелер ретінде келтірді. Ол ешқашан да таза салыстырмалы талдау мәнерінде ойламаған. Оның жалпылауы тробриандықтардан тікелей Барлық Адамзатқа ауысады, өйткені ол тробриандықтарды адамзаттың ең жақсы мысалы ретінде алуға болатын түр деп қараған».

Малиновскийдің кемшіліктері деп шәкірттері мыналарды атайды: оның туысқандық атаулардың маңыздылығын, экономикалық алмасудың күрделілігін түсіне алмауы, оның бойынан заң туралы жазуға керек нақтылықтың болмауы немесе антропологиялық салыстырудың артықшылығын бағалай алмайтыны сезіледі. Десе де, біз оны осы уақытқа дейін антропологиядағы ұлы далалық зерттеу жүргізу дәстүрінің негізін қалаушы ретінде есімізде сақтаймыз. Оның жеке талдаулары ол күткен деңгейде қабылданбағанмен, ғалымның бірегей далалық зерттеу жүргізу әдісі және 1920–1930 жылдардағы Лондон экономика мектебінде жүргізген дәрістері британдық антропология мектебінің маңызды бөлігін құрайды.

Малиновский мен Боас шамамен бірдей уақытта 1942 жылы өмірден озды. Десе де, екеуінің өмірден озуы дәл Риверстің өмірден өткен кезіндегідей аса үлкен мәнге ие болмады. Риверс Малиновскийге дейінгі далалық зерттеу мектебінің соңғы тұлғасы және Британиядағы диффузионизмнің ең сыйлы өкілі болатын. Ол Малиновский мен Боастан жиырма жыл бұрын өмірден өткенде оның өлімі үлкен орны толмас қазадай қабылданып, антропология үшін ауыр соққы ретінде саналған еді. Мүмкін 1942 жылы антропология әлемі соғыс үрейінің құшағында болғандықтан, екі қаза аса білінбей кеткен шығар, бірақ Боастың антропологиялық рухы Америкада ұзаққа дейін сақталды, ал Малиновский мен Радклифф-Браунның әдістері британдық антропология дәстүрінің негізі болып саналды.

Радклифф-Браунның құрылымдық-функционализмі

Альфред Регинальд Браун 1881 жылы Британияда дүниеге келді. Өзінің ағасы секілді ол да 1920 жылы өз атын Радклифф-Браун деп атай бастады және 1926 жылы біржақты келісім құжаты бойынша атын заңды түрде өзгертіп алды. Ол достарының арасында Рекс, Эр-Би деген атпен, ал университеттік кезінде саяси көзқарастары үшін Анархия Браун деген атпен белгілі еді. Шындығында ол Питер Кропоткин атты анархист ғалымды білетін. Оның көзқарасы бойынша қоғам – мемлекеттілік жоқ болған жағдайда өзара көмек көрсету арқылы өзін-өзі реттейтін жүйе. Радклифф-Браун әлеуметтік институттардың қызметіне қатысты осы пікірді ерекше қолдайтын.

1904 жылы Кэмбриджде бакалавр дәрежесін алған соң, Радклифф-Браун осы жерде білімін жалғастырады. Содан кейін Андаман аралында және батыс Австралияда (1910–1911) далалық зерттеулер жүргізеді. Бірінші Дүниежүзілік соғыс кезінде ол Тонга корольдігінде Білім бөлімінің директоры болып жұмыс істеді. Осыдан кейін әлемді шарлап, жер аралап кетеді. Ол барған жерінің бәрінде антропология кафедрасының негізін қалап кеткен: Кейп Таун, Сидней, Чикаго және Оксфорд. Сонымен бірге ол қысқа мерзімдерде Англияда, Оңтүстік Африкада, Қытайда, Бразилияда және Мысырда университеттерде сабақ берді.

Қоғамды зерттейтін жаратылыстанулық ғылым дегеніміз не?

Радклифф-Браун Австралия жайлы этнографиялық кітаптарында салыстырмалы зерттеуге басымдық берді. Аборигендік туысқандық жүйесінің негізінде олардың әлеуметтік құрылымын түсіндірді. Индукция әдісін қолдаушы ретінде ол антропология бір күні салыстыру әдісінің нәтижесінде «қоғамның табиғи заңдылықтарын» ашады деп сенді. Эмпирик ретінде ол қоғамды жасайтын жүйелер мен институттардың шығу тегі туралы спекуляция жасауға қарсы болатын және антропологтар тек ашқан жаңалықтарына ғана сүйенуі керек деген пікірді қолдайтын. Оған нақты деректер керек және ол деректер өтіп кеткен уақыттан емес, қазіргі уақыттан алынған болуы тиіс еді. Ал сол табылған деректерді өзара байланыстыру үшін мәдениетті күнкөріс түрі мен адамдардың өзара қарым-қатынасқа түсуінен құралатын жиынтық ретінде зерттеу керек деп білді.

Автордың Радклифф-Браунның еңбектері арасындағы ең жақсы көріп оқитын кітабы оның «Қоғамды зерттейтін жаратылыстанулық ғылым» жинағы. Ол алғашында Чикаго университетінде 1937 жылы дәрістер жинағы ретінде таныстырылды, кейін өмірден өткен соң 1937 жылы Радклифф-Браунның шәкірттері осы дәрістерді кітап түрінде жарыққа шығарды.

Радклифф-Браун сол кездегі Чикагодағы психология, экономика сияқты әлеуметтік ғылымдарды жоққа шығарып, олардың бәрі бір, біріктірілген әлеуметтік ғылымдар болуы тиіс деген пікірді ұсынды. Сонымен бірге ол «мәдениет ғылымын» да жоққа шығарды және Боастың зерттеу жүргізуде мәдениетті басты назарға ұстауын сынға алды. Оның ойынша, Боастың антропологиясындағы Америкадағы «қоғам» ғылыми түрде дәлелдеуге келмейтін, «мәдениеттің» ермегіне айналған нәрсе еді. Шындығына келетін болсақ, Боас пен оның жолын ұстанушыларға қарағанда, Радклифф-Браунның «мәдениет» ұғымы инкультурация немесе қоғамдасу ұғымына, яғни қоғамда өмір сүруге үйрену жолдарына жақын болатын. Радклифф-Браун Боастың адамдар арасындағы өзгешелікті айрықша көретінін және адамзат тәжірибесі байлығын ең жоғарғы құндылық ретінде көргісі келетінін түсіне алмады.

«Мен бірнеше тұжырымдарды дамыттым. Оның біріншісі – адам қоғамын зерттейтін теориялық жаратылыстанулық ғылымның болуы мүмкін екендігі. Екінші тұжырым – ондай ғылым тек біреу ғана бола алатындығы; үшіншісі – ол ғылым әзір тек өзінің бастауыш деңгейінде ғана бар екендігі. Менің ойымша, ең маңызды болып есептелетін төртінші тұжырым бұл ғылымдағы іргелі мәселелердің шешімі түрлі қоғамдарды молынан, жүйелі түрде салыстыруға негізделуі тиіс. Соңғысы – осы ғылым дамуының кепілі. Сондықтан бұл ғылым дәл қазір салыстырмалы әдістің сатылай дамытылуына және оның зерттеу құралы ретінде жетілдірілуіне тікелей бағынышты...», – дейді Радклифф-Браун.

Радклифф-Браун үшін салыстыру тәсіліне басты назар аудару шешуші нәрсе еді. Ол өзінің алдындағы эволюционист ғалымдарды ұлықтап, бірақ олардың жорамалдарға сүйенетін әдісін жоққа шығарды. Сонымен бірге өз кезіндегі америкалық релятивистерді де мойындамады, бірақ олардың бақылау жүргізу және сипаттау әдістерінен ешқандай кемшілік таба алмады. Осы қарама-қайшылық оның көзқарасының ең маңызды тұсы еді.

Қызмет, құрылым және құрылымдық форма

Радклифф-Браун Адаман аралы туралы еңбегінде ғұрыптарды олардың әлеуметтік қызметі тұрғысынан түсіндірді, яғни ол ғұрыптардың мәнін жеке адамға емес, керісінше жалпы қоғам үшін маңыздылығын қарастырды. Зерттеу нысанын тұлғадан қоғамға ауыстыру оның жұмыстарында қатты байқалды және осы әдіс келесі буынның теориясына және этнографиялық зерттеулеріне көп ықпал етті. Оның қызмет сөзіне берген анықтамасы ғалымның Спенсер мен Дюркгеймнен мұраға алған «биологиялық ағзамен ұқсастық» теориясы мәнерінде берілген және ол синхрондық әрі диахрондық дәстүрлерге сүйеніп жазылған мақаласында көрсетіледі.

Атап айтатын болсақ, ол америкалық ғалымдардың мәдениетті «тарихына» және «қызметіне қарай» бөліп зерттеудің арасында қарама-қайшылық бар дейтін тұжырымын сынға алады. Радклифф-Браун үшін тарихи және әлеуметтік зерттеулердің арасында қарама-қайшылық бар. Оның ойынша, осы екеуінің арасындағы айырмашылық – олардың бір-біріне кереғар болуында емес, олардың әртүрлі зерттеу түрлеріне жататындығында. Ол зерттеуде синхрондық аспектілерді басты назарға алады: берілген институт уақыт барысында қалай өзгеретіндігін зерттемей, олардың әлеуметтік жүйе аясында қалай «қызмет» атқаратындығын зерттейді.

Радклифф-Браунның социология туралы танымал теңеуі – қоғамды теңіз бақалшақтарына теңегені. Әрбір бақалшақтың өз «құрылымы» бар, біреуінің құрылымы екіншісіне ұқсайды. Оның айтуынша, бұндай жағдайда олар ортақ «құрылымдық формаға» ие. Бұл жердегі ұқсастық – әлеуметтік құрылым. Ол – антропологтың жеке адамдар туралы көргені мен естігені. Құрылымдық форма болса жалпылауды білдіреді. Бұл – антропологтың адамдарды бақылау негізінде белгілі бір қоғамды зерттеуі. Мысалы, Эдуардты бастық деп елестетейік. Енді Джорджды да сол адамдардың басшысы деп ойлайық. Бәлкім, Джордж Эдуард өмірден озған соң оның орнына билікке келген шығар. Антрополог екі басшының билігін бақылайды және бір басшы мен оның халқының арасындағы байланыс әлеуметтік құрылымның мысалы бола алады. Антрополог «басшының» рөлін жалпылаған кезде, ол құрылымдық форманы сипаттайды. Радклифф-Браунның ойынша, антрополог жеке басшыларды немесе жеке тұлғаларды зерттеуі тиіс емес, ол белгілі бір адамдар арасындағы әдеттегі басшы мен әдеттегі нәрселер, әдеттегі бала мен әдеттегі әке, әдеттегі ұстаз бен әдеттегі шәкірт тағы сол сияқтылар арасындағы қатынастарды зерттеуі тиіс. Кейін, талдаудың жоғарырақ сатысында, антрополог бір қоғамның құрылымдық формасын басқа қоғамның құрылымдық формасымен салыстыра алады. Тіпті осылай ол қоғамдардың қалай жұмыс істейтіні туралы жалпы ережелерді жасап шығаруы мүмкін.

Радклифф-Браунның осы ойына қатысты айтылған екі сын белгілі. Біріншіден, Радклифф-Браун басқалар «әлеуметтік құрылым» деп атайтын ұғымды «әлеуметтік форма» деп атайды, ал басқалар «дерек» деп атағанды ол «әлеуметтік құрылым» деп атауы шатастыруға әкеледі. Екіншіден, ол бір нүктеден артқа шегіну арқылы бәрінің жауабын тапқысы келген. Адам әлемнің әмбебап, жалпылама заңдылықтарын тек бір нүктеден артқа шегіну арқылы анықтай алмайды. Ол адам бір нәрсенің жауабына тек қисынды ойлаумен ғана жете алады. Клод Леви-Стросс сияқты структуралистер осы нәрсені бірнеше рет қайталап айтқан.

Қазір әлеуметтік антропологияда Радклифф-Браунның жолын ұстанғандарды табу өте қиын. Десе де ол зерттеу нысанының негізі туралы дұрыс айтқан еді. Енді Радклифф-Браунның еңбегінен бірнеше мысалдар келтірейік: туысқандық атаулар мен тотемизм. Автордың бұларды таңдау себебі туысқандық атау бойынша ол өзіне дейін берілген көзқарастарды жеңіп шығып, құрылымдық функционализмнің жаңа бейнесін көрсеткен еді. Ал тотемизмге қатысты айтатын болсақ, ол тотемизмді зерттеуде құрылымдық-функционализмнен структуралистік көзқарасқа ауысады.

Семантикалық құрылым ба әлде әлеуметтік құрылым ба? Туысқандық атаулар не үшін қажет? Олар әлеуметтік жағдайлардан тәуелсіз жай ғана тілдің бір қыры ма әлде олар өздері тиесілі қоғаммен тығыз байланысты ма? Сұрақтың жауабы кең ауқымды. Жауап тек туысқандық қатынасқа ғана емес, кез келген басқа үлкен құбылысқа қойылса да, оның жауабы кең ауқымды болар еді.

Крёбердің ойынша, Морган және тағы басқа XIX ғасырдың теоретиктерінің түсінігіндегідей туысқандық атаулар қоғамдық құрылымды көрсетпейді. Крёбер туысқандық атаулар «психологияны» көрсетеді деді. Оның түсінігіндегі «психология» қазіргі университеттерде оқытылатын пән емес. Крёбердің «психологиясы» адам ойының концептуалды ойлау қасиеттерін білдіреді. Ол барлық нәрсені бинарлы түрде жіктеп көруге болады деді. Оның осылайша барлық нәрселерді бинарлы қарама-қайшылықта көруі Леви-Стросстың көзқарасының қалыптасуына әсер етті. Крёбер осы концептуалды ойлау қабілеттері немесе жіктеу принциптері әлеуметтік негіздермен байланысты болуы мүмкін, бірақ туысқандық атаулар тікелей әлеуметтік жағдайларға мүлдем байланысты емес деді.

«Психология» туысқандық атауды тіл арқылы береді. Ал ол атаулар – тілдің бір бөлшегі. Тіл болса, тәуелсіз түрде әлеуметтік мінез-құлықты сипаттайды.

Риверс Крёбердің бұл мақаласына қарсы шықты. Ол Крёбердің бұл көзқарасы оның осыған дейін өзі сынап жазған мақаладағы көзқарасты қайталайтынын айтты. Риверстің туысқандық атаулар әлеуметтік жағдайларға тікелей байланысты деген мәлімдемесі туысқандық атауларға қатысты айтылған ең үздік көзқарас ретінде белгілі. Осы көзқарас XIX ғасырдың соңына дейін үстемдік етті. Риверс консервативті көзқарастың өкілі ретінде туысқандық атаулар сол қоғамдағы шындықтың көрінісін береді деген пікірді айтты.

Ол егер де қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік деректер өз қолданысынан шығып, қазір іс-жүзінде ұмытылып кетсе де, олар осы күнгі туысқандық атауларда сақталады деп жорамалдады. Сол себепті туысқандық атауларды сол қоғамдағы әлеуметтік құрылымда болған өзгерістерді түсіну мақсатында лингвистикалық археология ретінде қолдануға болады деді. Морган дәл осылай жасады да. Риверс бұл кезде өзінің эволюционистік көзқарасынан диффузионистік көзқарасқа ауысқанын ресми түрде жариялағанымен, қолданған әдістері арқылы классикалық эволюционизмнің әдісіндегі соңғы антрополог ретінде көрініп отыр. Оның шәкірті Радклифф-Браун да осы кезде болжамды тарихтың маңыздылығын жоққа шығаратын көзқарасқа ауысқалы тұрған еді. Радклифф-Браун Крёбердің туысқандық атаулар әлеуметтік мінез-құлықтан туындаған және олар жай ғана тілді немесе «психологияны» білдіреді деген пікіріне қарсы болды. Сонымен бірге Радклифф-Браун Риверстің туысқандық атаулар тек қана ежелгі әлеуметтік дәйектердің көрінісін береді деген көзқарасын да сынға алды. Радклифф-Браун үшін туысқандық атаулар дәл қазіргі қоғаммен тікелей байланысты болды. Оның ойынша, осы қоғамдағы әлеуметтік құрылым бұрын қандай болғанына қарамастан, дәл қазіргі қолданыстағы туысқандық атаулар бүгінгі әлеуметтік құрылымды көрсетеді деген пікірді ұстанды. Егер бір адам өз әкесін және әкесінің бауырларын бірдей туысқандық атаумен атаса, онда ол адам екеуін де бірдей көреді дегенді білдіреді.